

אוניברסיטת תל-אביב  
בית הספר לחינוך  
ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר

מאפייני תפקוד מסתגל של ילדים צעירים :  
תרומתם של גורמי סיכון והגנה  
ברמת הילד, המשפחה וגן הילדים

חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה"

מאת :

איריס חזקיה ברד

עבודה זו נעשתה בהדרכת

פרופ' מיכל אל-יגון

## תקציר

בעשורים האחרונים גוברת ההבנה כי קשיי הסתגלות של ילדים מופיעים כבר בגיל טרום בית הספר (Stülb et al., 2019), וכי קשיי הסתגלות אלה עשויים להיות יציבים לאורך הילדות ועשויות להיות להם השלכות התפתחותיות שליליות (Briggs-Gowan et al., 2006; Gilliom & Shaw, 2004; Mäntymaa et al., 2012; Sim et al., 2019; Waller et al., 2016). לפיכך, חשוב לחקור את מאפייני ההסתגלות של ילדים צעירים ולבחון את גורמי הסיכון וההגנה לתפקוד המסתגל שלהם. כמו כן, חשוב לאתר מוקדם ככל הניתן ילדים העשויים להימצא בסיכון להתפתחות קשיי הסתגלות, על מנת להעניק להם תמיכה בהקשר זה ולמנוע השלכות שליליות רחבות טווח להתפתחותם המיטבית. למרות חשיבות זאת, למיטב ידיעתנו, נושא זה נחקר מעט יחסית בקרב ילדים שגילם נמוך מארבע שנים. המחקר הנוכחי שואף לתרום לידע המחקרי לגבי התפקוד המסתגל של ילדים בגיל צעיר זה. בישראל, למיטב ידיעתנו, לא נמצאה כלל התייחסות מחקרית למאפייני תפקוד מסתגל של ילדים בגיל צעיר זה. לחקר תחום זה בקרב ילדים בגילי שלוש-ארבע בישראל קיימת חשיבות ספציפית, שכן מאפייניה הייחודיים של המערכת החינוכית הקדם יסודית הציבורית בישראל (European Commission, 2014; OECD, 2014, 2021) עשויים להציב בפני ילדים צעירים המצטרפים אליה לראשונה אתגר הסתגלותי. לאור חשיבות זאת, המחקר הנוכחי בחן את מאפייני התפקוד המסתגל של ילדים בגילי שלוש-ארבע, המצטרפים לראשונה לגני ילדים ציבוריים בישראל. רוב המחקר בתחום ההסתגלות בגילי טרום בית הספר מתייחס למאפיינים ההתנהגותיים-רגשיים-חברתיים (ראו סקירה: Poulou, 2015), אולם, לאחרונה מתעוררת התייחסות מחקרית גם לתחום האקדמי בגיל צעיר זה (Bustamante et al., 2017; Ricciardi et al., 2021). המחקר הנוכחי המשיך מגמה זו והתייחס באופן ייחודי לשני תחומי הסתגלות אלה. מחקר זה נשען על הגישות הבוחנות פסיכופתולוגיה ההתפתחותית ומודלים של חוסן, המדגישות כי התפקוד המסתגל של הילד מושפע ממערכת דינמית של יחסי גומלין בין הילד לבין גורמים בסביבתו הקרובה (Masten, 2018; Rutter & Sroufe, 2000). כמו כן, המחקר הנוכחי התבסס על מודלים הבוחנים את הצירוף של גורמי סיכון והגנה מרמות אקולוגיות שונות, באופן מצטבר (Cumulative model) (Al-Yagon, 2003, 2007, 2009; Atzaba-Poria et al., 2004; Trentacosta et al., 2008). להסבר התפקוד המסתגל של הילד. למיטב ידיעתנו, מחקרים מעטים בחנו בו זמנית גורמים בשלוש רמות אקולוגיות גם יחד, ומחקרים אלה התייחסו לגילים מאוחרים יותר (Al-Yagon, 2003, 2012). במחקר הנוכחי, נבחנה תרומתו של מודל מצטבר, באופן ייחודי בשלוש רמות אקולוגיות בו זמנית: רמת הילד (טמפרמנט), רמת המשפחה (קשיים בתפקודים ניהוליים ולחץ הורי של האם) ורמת המערכת החינוכית (קִרְבָּה ביחסי ילד-גננת, פרקטיקות ניהול גן יעילות, החוללות העצמית של הגננת ומערכת היכולות הטיפוליות שלה), ביחס להסתגלות ילדים בני שלוש-ארבע שנים. תרומת מודל מצטבר זה נבחנה להסבר השונות במאפייני התפקוד המסתגל של הילד, הכוללים מדדי תפקוד מסתגל התנהגותי-רגשי-חברתי וכן מדד תפקוד מסתגל אקדמי.

**מטרות המחקר.** למחקר הנוכחי היו שתי מטרות: המטרה הראשונה, היתה להעריך את תרומתו של מודל מצטבר, הכולל גורמי סיכון והגנה ברמת הפרט, המשפחה והמערכת החינוכית (גן הילדים), להסבר השונות של התפקוד המסתגל של ילדים בגילי שלוש-ארבע. המטרה השנייה הייתה להעריך את טווחי התפקוד המסתגל של הילדים ולאחר ילדים עם קשיי תפקוד מסתגל בגיל זה.

**שיטה.** מחקר זה כלל שני שלבים. בשלב הראשון נערך **מחקר חלוץ** שמטרתו היתה התאמתם של שני כלי מחקר: א. הכלי לבדיקה של יחסי מורה תלמיד (Pianta, 1992); ב. תת-סולם לבדיקת התפקוד האקדמי

מתוך שאלון שלג'י (אמיתי בן-עמי ובנימיני, 1988) לאוכלוסייה של גנות וילדי גן צעירים. ממצאי מחקר חלוף זה אשר התבססו על מידע שנאסף מ- 35 גנות, תמכו בהכללת שני כלים מותאמים אלה, במחקר המקיף. בשלב השני בוצע **המחקר המקיף** שכלל 282 אימהות ל- 283 ילדים בני שלוש-ארבע שנים, בניס (44.5%) ובנות (55.5%) ו-83 גנות בגני ילדים ציבוריים.

**כלי המחקר.** הנתונים נאספו משני מקורות מידע: האימהות והגנות. שאלוני האימהות כללו את כלי המחקר הבאים: א. פרטי רקע על הילד והמשפחה; ב. טמפרמנט הילד; ג. תפקודים ניהוליים של האם; ד. לחץ הורי של האם. ה. בעיות בתפקוד המסתגל להתנהגותי-רגשי-חברתי של הילד. שאלוני הגנות כללו את כלי המחקר הבאים: א. פרטי רקע על הגנת והגן; ב. קרבה ביחסי ילד-גנת; ג. פרקטיקות לניהול גן; ד. אמונת חוללות עצמית של הגנת; ה. מערכת היכולות הטיפוליות של הגנת. ו. תפקוד מסתגל אקדמי של הילד.

**ניתוח הנתונים.** ניתוח הנתונים כלל שני שלבים. תחילה נערכו מספר ניתוחים מקדמיים ולאחר מכן, נבחן מודל אינטגרטיבי רב-רמות (Multilevel Model). להערכת המשקל של כל רמה במדידה (רמת הילד ורמת הגן), נבדק מתאם תוך נבדקי (Intra Class Correlation) המבטא את שיעור השונות בין הגנים לעומת השונות בין הילדים. בהתאם, נבנה מודל לניתוח משוואות מבניות הכולל ניתוח נתיבים בשתי רמות (two level path analysis – Structural Equation Modeling). ההשערות לגבי משתני הילד והאם נבדקו ברמה 1 – רמת הילד, וההשערות הנוגעות לגנת – ברמה 2.

**ממצאים עיקריים.** הניתוחים המקדמיים שנערכו לבחינת הקשרים שבין מאפייני הילד והגנת מצאו כי בהשוואה לבנים, בנות הוערכו כמבטאות רמה גבוהה יותר של תפקוד מסתגל אקדמי וכבעלות רמה גבוהה יותר של קרבה ביחסי ילד-גנת. לא נמצאו קשרים בין מספר הילדים בגן לבין מדדי התפקוד המסתגל של הילדים. נוסף לכך, נמצא כי ככל שהגנת ותיקה יותר, יש פחות נסיגה חברתית וחרדה/דיכאון בתסמיני ההתנהגות המופנמים ופחות תסמיני התנהגות מוחצנים בקרב הילדים וכן מידה קטנה יותר של לחץ הורי (תת מדד אינטראקציה אם-ילד נמוכה) בקרב האימהות שנדגמו.

**אמידת המודל.** תוצאות המחקר הצביעו על מדדי התאמה גבוהים של מודל המחקר ( $CFI = 1.00$ ,  $TLI = .000$ ,  $RMSEA = 1.00$ ). נמצאו מדדי התאמה גבוהים הן עבור המודל המצרפי ( $CFI = .975$ ,  $TLI = .055$ ,  $RMSEA = .919$ ) והן עבור המודל המפורט ( $CFI = .963$ ,  $TLI = .927$ ,  $RMSEA = .036$ ).

**הערכת תרומת המודל המצטבר** (מטרת המחקר הראשונה). ממצאי המחקר הראו כי בבחינת מטרת המחקר הראשונה, מאפיין הפרט (טמפרמנט הילד) תרמו להסבר השונות של מדדי התפקוד המסתגל הרגשי-התנהגותי-חברתי והתפקוד המסתגל האקדמי של הילד ומאפייני האם (קשיים בתפקודים ניהוליים ולחץ הורי של האם) תרמו להסבר השונות של מדד התפקוד המסתגל הרגשי-התנהגותי-חברתי. לעומת זאת, מאפייני הגן תרמו רק מעט לתפקוד המסתגל של הילד, והם נמצאו כתורמים בעיקר בהיבט של הקרבה ביחסי ילד-גנת לשני מדדי התפקוד המסתגל של הילד. כך, **בבחינת תרומת מאפייני הילד** נמצא כי, בהתאם להשערות המחקר רמה גבוהה של מוחצנות/פעלתנות (טמפרמנט הילד) תרמה למידה פחותה של תסמיני התנהגות מופנמים ושל תפקוד מסתגל אקדמי וליותר תסמיני התנהגות מוחצנים. כמו כן, רמה גבוהה של רגישות שלילית ורמה נמוכה של שליטה מכוונת בטמפרמנט הילד, תרמו למידה רבה יותר של תסמיני התנהגות מוחצנים. לעומת זאת, בשונה מהמשוער לא נמצאה למדד השליטה המכוונת בטמפרמנט הילד תרומה לתסמיני התנהגות מופנמים. כמו כן, למעט למדד המוחצנות/פעלתנות, לא נמצאה ליתר מדדי טמפרמנט הילד תרומה לתפקוד המסתגל האקדמי שלו. **אשר למאפייני האם:** בהתאם להשערות המחקר, רמות נמוכות יותר של קושי בתפקודים הניהוליים האימהיים ולחץ הורי של האם תרמו למידה פחותה של תסמיני התנהגות מופנמים ומוחצנים. אולם, בשונה מהמשוער, לא נמצאה תרומה מובהקת של רמת

הקשיים בתפקודים הניהוליים והלחץ ההורי של האם לתפקוד המסתגל האקדמי של הילד. **אשר למאפייני הגננת והגן:** בהתאם למשוער, נמצאה תרומה מובהקת של יותר קרבה ביחסי ילד-גננת לפחות תסמיני התנהגות מופנמים ומוחצנים ולתפקוד מסתגל אקדמי גבוה יותר. אולם, בניגוד למשוער, לא נמצאה תרומה מובהקת של רמת השימוש של הגננת בפרקטיקות יעילות לניהול הגן להסבר השונות בתפקוד המסתגל של הילד. כמו כן, למדד החוללות העצמית של הגננות לא נמצאה תרומה להסבר תסמיני התנהגות מופנמים ומוחצנים ולהסבר הקשיים בתפקוד המסתגל האקדמי של הילדים. עם זאת, נמצא כי כאשר רמת הקרבה ביחסי ילד-גננת גבוהה יותר – התפקוד האקדמי המסתגל גבוה יותר. בשונה מהמשוער למערכת היכולות הטיפוליות של הגננת לא נמצאה תרומה מובהקת תסמיני ההתנהגות מופנמים ומוחצנים ולתפקוד המסתגל האקדמי של הילדים.

**ביחס לקשרים בין המשתנים:** בניגוד למשוער, המתאמים בין שני תחומי התפקוד של הסתגלות הילד: התפקוד המסתגל ההתנהגותי-רגשי-חברתי לבין התפקוד האקדמי – נמצאו שליליים ולא מובהקים. אולם, בהתאם למשוער נמצא קשר שלילי, נמוך ומובהק בין קשיי הקשב (תסמיני התנהגות מוחצנים) לבין תפקוד מסתגל אקדמי; כלומר, בפיקוח על רמת הגן, ילדים עם יותר קשיי קשב היו בעלי תפקוד מסתגל אקדמי נמוך יותר. כמו כן, על פי המשוער, נמצא קשר חיובי, בינוני ומובהק בין מדד טמפרמנט הילד רגשיות שלילית לבין הלחץ ההורי של האם, וכן, נמצא קשר שלילי נמוך-בינוני ומובהק בין רמת השליטה המכוונת בטמפרמנט הילד ללחץ ההורי של האם. מגמה דומה ומובהקת נמצאה גם לגבי הקשר בין מדדי טמפרמנט הילד: רגשיות שלילית ושליטה מכוונת, למדדים השונים של הלחץ ההורי של האם (לחץ האם בהקשר של ילדה, אינטראקציה אם-ילד נמוכה, בעיות של הילד). לעומת זאת, בניגוד למשוער, לא נמצא קשר בין מדד מוחצנות/פעלתנות בטמפרמנט הילד לבין מדדי הלחץ ההורי של האם. כמו כן, לא נמצא קשר בין מאפייני הגננת לבין טמפרמנט הילד, למעט קשר חיובי, נמוך ומובהק בין הרמה של קרבה ביחסי ילד-גננת לבין מדד מוחצנות/פעלתנות של טמפרמנט הילד. כלומר, ככל שרמת המוחצנות/פעלתנות של הילד גבוהה יותר, כך רמת הקרבה ביחסי הילד-גננת גבוהה יותר. לבסוף, בהתאם למשוער נמצא קשר בין פרקטיקות יעילות לניהול הגן לבין חוללות עצמית של הגננת, אך לא בין החוללות העצמית של הגננת לבין היכולות הטיפוליות שלה.

**איתור ילדים בסיכון** (מטרת המחקר השנייה). ממצאי המחקר הראו כי 17% מהילדים אותרו כבעלי קשיי ההסתגלות בטווח הגבולי והקליני של תסמיני התנהגות מופנמים ומוחצנים. במדד תסמיני ההתנהגות המופנמים – 4.9% מהילדים נמצאו בטווח הקליני ועוד 6.4% בטווח הגבולי. במדד תסמיני ההתנהגות המוחצנים – 2.1% מהילדים נמצאו בטווח הקליני ועוד 3.9% בטווח הגבולי. בהתאם, בטווח התקין של התפקוד המסתגל נמצאו 88.8% מהילדים במדד תסמיני התנהגות מופנמים ו-94.0% במדד תסמיני התנהגות מוחצנים. ניתוח האשכולות העלה, כי מאפייני הילדים עם קשיי התפקוד המסתגל כוללים תסמיני התנהגות מופנמים: חרדה ודיכאון, נסיגה חברתית, תגובתיות רגשית ותלונות סומטיות וכן תסמיני התנהגות מוחצנים: התנהגות תוקפנית ובעיות קשב.

**תרומות המחקר וייחודיותו.** בהיבט התיאורטי, המחקר הנוכחי ייחודי בחקר תפקוד מסתגל של ילדים בני שלוש-ארבע שנים, שכן היקף המחקר בתחום זה בקבוצת גיל זו הינו מצומצם ועוסק בעיקר בילדים בגילי בית הספר (מעל גיל חמש). ייחודיות נוספת טמונה בבחינה הרחבה של מאפייני התפקוד המסתגל, הן בהיבט של התפקוד ההתנהגותי-רגשי-חברתי והן בהיבט האקדמי. בהתאם לזאת, ממצאיו של המחקר הנוכחי עשויים לתרום למחקר המועט בעולם ובישראל בהקשר לקבוצת גיל זו בטווח הגילי שבין שלוש לארבע שנים. יתר על כן, המחקר בחן את תרומתם של משתני הסיכון וההגנה בשלוש רמות אקולוגיות שונות בו זמנית במודל אינטגרטיבי ומצטבר בקרב ילדים צעירים. כך, ממצאיו מעשירים את הידע התיאורטי בנוגע לגורמי סיכון והגנה להסתגלות ילדים ומדגישים את יחסי הגומלין בין המשתנים ברמות האקולוגיות השונות, להסבר התפקוד המסתגל של הילד. נוסף על כך, ממצאי המחקר מרחיבים את הידע באשר לבחינת

תרומתם הדיפרנציאלית של שלושת מדדי טמפרמנט הילד, וכן תורמים לידע המועט הקיים בנוגע להיבט ההורי של תפקודים ניהוליים ותרומתם להסבר השונות במדדי הסתגלות ילדים בשכבת גיל צעירה זו.

**בהיבט המתודולוגי**, במסגרת המחקר עובדו שני שאלונים והותאמו לראשונה לגילי שלוש-ארבע (שאלות יחסי תלמיד-מורה הותאמו לרמת הקִרְבָּה ביחסי ילד-גננת; השאלון להערכת תפקוד אקדמי של ילדים בגן חובה – גילי חמש-שש, הותאם להערכת תפקוד זה בגילי שלוש-ארבע). עוד תורגם שאלון חוללות עצמית של מורים והותאם לאוכלוסיית גננות. שאלונים אלה עשויים לשמש מחקרים עתידיים בתחום.

**בהיבט היישומי**, למחקר זה עשויות להיות מספר תרומות. לאור הממצא הבולט של תרומת הקִרְבָּה ביחסי ילד-גננת לתפקוד המסתגל של הילד, ניתן לייחד הדרכה מקצועית לגננות לשם העמקת הקשר האישי שלה עם כל אחד מילדי הגן, תוך שימת דגש על טיפוח הקשר שלה עם האוכלוסייה הפגיעה יותר לגורמי סיכון (כגון: הבנים והילדים הצעירים בקבוצת הגן והילדים עם הרמה הגבוהה של רגשיות שלילית במדדי טמפרמנט הילד, שנמצאו כפגיעים יותר לקשיי הסתגלות במחקר הנוכחי). כמו כן, לאור הממצאים על התרומה של קשיים בתפקודים ניהוליים ולחץ הורי של האם כגורמי סיכון להסתגלות ילדים, מומלצת הרחבת ההתייחסות והתמיכה הייחודית באימהות בהיבטים אלה. נוסף על כך, בהתבסס על הקשר השלילי שנמצא בין ותק הגננות לתסמיני התנהגות מופנמים ומוחצנים של הילדים, מוצע לגבש תכנית ייחודית לתמיכה בגננות חדשות ולהקנות להן כלים לתמיכה בילדים עם קשיי הסתגלות. לבסוף, לאור הזיהוי של קשיי הסתגלות בגילי שלוש-ארבע, מוצע להתאים תוכניות התערבות ומניעה כבר בגיל הרך.

**מגבלות המחקר**. לצד תרומותיו הייחודיות של המחקר, נדונו בהרחבה בפרק הדיון מגבלות המחקר ונוסחו המלצות למחקרי המשך.